

DOI 10.31909/26168820.2018-(38)-4

УДК 811.161.2'342'28

ІНТОНАЦІЯ ЯК КОМПОНЕНТ ДІАЛЕКТНОГО ТЕКСТУ

Н. Вербич

*кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник,
Інститут української мови НАН України*

Інтонація – сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер фрази, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту. У статті на підставі наявних експериментально-фонетичних студій, з'ясовано, наскільки важливим є інтонація як компонент діалектного тексту та встановлено відмінності в інтонаційному оформленні усної оповіді у представників різних діалектів.

Ключові слова: *діалектне мовлення, інтонація, контур, термінальний тон, темп, пауза.*

Інтонація – один із компонентів усного мовлення. Її розуміють як сукупність звукових мовних засобів, завдяки яким передається смисловий, емоційно-експресивний і модальний характер фрази, комунікативне значення та ситуативна зумовленість, стилістичне забарвлення тексту, індивідуальність виражальних прийомів мовця [1, с. 235]. Інтонація є одним із найважливіших засобів мовленнєвої експресії, оскільки відтворює взаємозв'язок контекстуально-ситуативної інформації та прагматичної орієнтації висловлення, пов'язана з розрізненням актуальних і фонових знань у конкретних умовах спілкування, з передаванням суб'єктивно-модальних значень.

Упродовж багатьох років в Лабораторії експериментальної фонетики спочатку Інституту мовознавства, а пізніше – Інституту української мови досліджували різні аспекти інтонації. Зокрема, ґрунтовно проаналізовано інтонаційні особливості комунікативних типів і видів висловлення, на зразках читаного монологу й діалогу схарактеризовано інтонацію одиниць вищого рівня, досліджено взаємозв'язок між семантикою та інтонацією в спонтанній розповіді. Пізніше фонетисти зосередили увагу на текстотвірному, прагматичному, соціолінгвальному аспектах функціонування інтонації. Установлено, що фонетичний бік реалізації усного тексту відіграє здебільшого провідну роль в оптимізації мовленнєвого впливу, дієвість і ефективність повідомлення багато в чому залежать від її фонетичних параметрів, таких, як темп, тембр, паузація, тональні зміни, що стають не лише зовнішніми елементами оформлення усної оповіді, але й відіграють значну семантико-прагматичну роль у спілкуванні. Більшість досліджень інтонації на матеріалі української мови ґрунтувалась на аналізі дикторського мовлення. Це було пов'язано з необхідністю одержати технічно високоякісні записи, придатні для подальшого експериментально-фонетичного опрацювання. Фрагменти, зафіксовані в умовах безпосереднього спілкування з інформантами, не завжди прийнятні для інструментального аналізу, оскільки під час запису «виникають труднощі технічного характеру: наявність сторонніх шумів, різний рівень мовного сигналу, залежний від ступеня віддаленості мовця від мікрофона, від гучності сигналу тощо» [2, с. 7]. Однак сьогодні зрозуміло, що саме спонтанні тексти записані в природних умовах – найважливіший об'єкт дослідження, який уможливорює чіткі висновки про природу усного мовлення, його особливості, відмінності від інших різновидів мови.

На жаль, українська діалектна інтонація через складність підбору якісних матеріалів для аналізу та непросту процедуру експериментально-фонетичного дослідження лишається фактично поза увагою лінгвістів, хоч навіть звичайне порівняння

записів говірок дає змогу визначити відмінності в їхньому звуковому оформленні, що спостерігаємо не лише на рівні вимови окремих звуків, а й щодо темпо-ритмічної організації, розміщення фразових акцентів, мелодики висловлення. Цікаво, що в посібниках із діалектології зазначають про відмінності інтонації говірок і навіть виділяють окремі типи, орієнтуючись насамперед на відоме трирівневе членування українського діалектного континууму. Пор., наприклад: «Попередні дані дають підстави виділити в українській діалектній мові два основні типи фразової ритмомелодики: східноукраїнський, чи південно-східний, і західноукраїнський, чи південно-західний, а також, можливо, менш чіткий, третій – північноукраїнський, чи поліський, у кожному з яких виділяються ще й підтипи» [3, с. 96-97]). Щоправда, невідомо, на яких спостереженнях ґрунтуються такі класифікації.

Спробуємо на підставі наявних експериментально-фонетичних студій, що висвітлюють проблеми просодії говіркового мовлення, а також власних досліджень з'ясувати, наскільки важливим є інтонація як компонент діалектного тексту і чи відрізняється інтонаційне оформлення усного монологу у представників різних діалектів.

Однією з найважливіших функцій інтонації є членування звукового потоку на окремі одиниці та їх інтеграція в єдине ціле. Зауважимо, в діалектній оповіді інтонаційний чинник часто є основним критерієм сегментування. Цю тезу підтверджує наш експеримент. Студентам 1 курсу філологічного факультету було запропоновано суцільно записаний фрагмент діалектного тексту розділити на фрази та синтагми. Більшість опитаних неправильно впорались із завданням (часто на заваді неточному членуванню ставало нерозуміння значення окремих слів, відмінна від літературної норми синтаксична структура фрагментів тощо). Коли ж студентам дали змогу прослухати цей самий фрагмент і повторно просегментувати його, кількість помилок суттєво скоротилася (лише у 8% анкет були різночитання щодо поділу на фрази і синтагми).

Головним параметром інтонації фрази є підвищення та зниження тону на різних ділянках синтагми та фрази (тобто її частотна характеристика). Зміни частоти основного тону (ЧОТ) у реченні зумовлюють мелодичне оформлення висловлення, його комунікативне спрямування, передачу семантичних відтінків, об'єднання потоку слів у ціле, що сприймається як фраза [4, с. 137].

Відомо кілька типових тональних контурів – змін тону упродовж фонетичної синтагми. Кожен контур має свій центр – склад під синтагматичним або логічним наголосом, саме в межах цього складу (у переважній більшості випадків) спостерігаємо найсуттєвіші зміни тону. В усному літературному мовленні загальний характер змін тону в розповідних фразах – висхідно-спадний (або спадний); початок фрази переважно підвищений, що досягається або висхідним рухом тону в передтакті, або високим рівнем початку фонації. Спад тону відбувається в релевантній позиції – на складі під фразовим чи логічним наголосом або на наступному складі [2; 4]. У діалектних монологах у розповідних фразах також переважають спадна й висхідно-спадна конфігурації тону. Зокрема, такі ж тональні малюнки виявила в покутсько-буковинських говірках В.О. Бузинська [5, с. 72].

Ми, порівнюючи тональний контур у різних говірках, спостерегли цікаві особливості реалізації висхідно-спадного контуру. Зокрема, у східнополіських говірках тон підвищується на початку синтагми, а спадає після 1-го наголошеного складу (80% реалізацій) [як у літературному мовленні]. Тоді як у текстах, записаних у західноволинських говірках, підвищення тону триває переважно до ядра (головного наголошеного складу), спад починається на ядрі або на післянаголошеному складі й триває в затакті (60% реалізацій).

Різним у говірках може бути діапазон змін тону від найнижчого рівня до найвищого, а також оформлення *термінального* тону (зміни мелодики на останньому наголошеному складі синтагми/ фрази).

У говірках по-різному функціонує висхідно-спадний термінальний тон. У літературному варіанті української мови цей різновид конклюдивної каденції вважають нетиповим варіантом завершення, який оформлює односинтагмові розповідні висловлення або з'являється у випадках особливого акцентного виділення останнього слова у фразі. (Типове його вживання – оформлення кінця питальних або окличних речень).

Висхідно-спадний тон на останньому наголошеному складі трапляється в більшості говірок. Однак у говірках північно-східного наріччя таке закінчення розповідної фрази, як і висхідний та рівний термінальний тони, мало представлене (6%) та переважно зафіксоване в позиціях, властивих літературному мовленню. У говірках північного наріччя висхідно-спадний термінальний тон фіксуємо, крім уже зазначених позицій, в абсолютно кінцевих наголошених складах, тривалість яких значно перевищує середньоскладову тривалість конкретних текстів. Говірки південно-західного наріччя виразно протиставлені за цим параметром іншим українським говіркам: висхідно-спадний термінальний тон фіксуємо в 32% реалізацій; при цьому такий тон є звичним маркером кінця завершеної фрази без співвіднесення його із особливостями синтагматичного членування чи та акцентного навантаження окремих слів [6].

В окремих говірках під час акустичного аналізу виявлено підсилення частотного або динамічного параметрів на останньому післянаголошеному складі. Відомо, що в літературному мовленні підвищення рівня частоти основного тону в кінцевій позиції можливе в незавершених фразах, у кінці питальних і окличних висловлень, а також у середині сегмента перед паузою як продовження загального висхідного руху тону, рідше як маркер виділення логічним наголосом останнього слова синтагми. Водночас у гуцульських та наддністрянських говірках підвищення ЧОТ у затакті розповідного речення, інтонаційний контур якого спадний або висхідно-спадний із переломом тону на ядрі, трапляється часто й однозначно обґрунтувати його видільною функцією інтонації або незавершеністю мовленнєвого сегмента неможливо. Цікавим є той факт, що піднесення тону на післянаголошеному складі у фразах зі спадним контуром, коли рівень його вищий або такий самий, як рівень попереднього наголошеного, є інваріантом польської інтонації [7], спостережене подібне явище також в багатьох північноросійських та деяких західноросійських говірках [8, с. 136].

Особливістю інтонаційної організації фрази поліських говірок є синтагми, у яких усі слова мають свій контур, тобто спостерігаємо тональний підйом на наголошеному голосному кожного слова. Таке мелодичне оформлення синтагми / фрази трапляється в різних мовах [9, с. 262; 10, с. 262; 11, с. 113]. На думку Т.М. Ніколаєвої, послівне інтонаційне оформлення синтагми властиве найдавнішим мовним системам [10, с. 262], а О.А. Бризгунова пов'язує це явище з особливою ритмізацією мовлення [9].

Серед основних просодичних характеристик усного тексту – часова, без якої неможлива реалізація як сегментних, так і суперсегментних одиниць. Кожен просодичний параметр (частота основного тону, інтенсивність) може бути визначений тільки як співвідношення його значень у часовій послідовності. Час звучання є не лише умовою, за якої відбуваються тональні та динамічні зміни інтонації, але й сам він становить змінюваний компонент, що впливає на структурно-семантичний характер висловлення [12, с. 40]. Цікавими є спостереження О. Іщенка за особливостями темпу в гуцульській та східнослов'янській говірках [13]. Зауважено, що попри стійке уявлення про пришвидшений темп південно-західних говірок, тривалість звучання обох досліджуваних об'єктів потрапляє до шкали помірного (середнього) темпу. Суттєвих відмінностей тривалості фонації не виявлено, проте на рівні сприйняття темпу говірки протиставлені. Дослідник не визначає причини розбіжностей слухового та інструментального аналізу. На нашу думку, причиною такого протиставлення є порівняння двох неоднозначно зіставляваних величин. Під час сприйняття слухач орієнтується не лише на артикуляційний темп, а загалом на швидкість звучання, яка поєднує тривалість фонації та тривалість пауз. Порівнюючи темп мовлення чоловіків і жінок, ми встановили таке: при

відносно незначній різниці в темпі вимовляння представників обох статей, мовлення жінок часто кваліфікують як швидше. Ми припустили, що це залежить не лише від середньоскладової тривалості текстів, а від кількості й тривалості пауз. Дрібніше членування монологу в реалізації чоловіків за допомогою різних пауз умотивовує сприйняття темпу як повільнішого на відміну від такого ж за тривалістю, але з меншою кількістю пауз, у мовленні жінок [14]. Імовірно, подібна ситуація й у порівнянні темпу різних говірок. Однак це припущення потребує окремої перевірки.

Безперечно, значущим компонентом інтонаційного оформлення фрази є пауза. У діалектному мовленні, на відміну від кодифікованого, виявлено значну кількість пауз різних видів: у середньому паузи трапляються після кожного третього-четвертого слова. За визначенням дослідників, у підготовленому або читаному тексті часті паузи в утруднюють сприйняття, дезорганізують аудиторію в окресленні перспективи думки [15, с. 63]. За нашими спостереженнями, різні щодо специфічного функційного навантаження паузи навпаки роблять діалектний монолог виразним, яскравим, мотивують контакт оповідача й слухача.

Як і в будь-якому усному тексті в діалектному монолозі серед усіх зафіксованих найбільше граматичних пауз. Для цього різновиду мовлення типовою є особлива паузація початкового сегмента. Відзначаємо, що граматична пауза корелює з мисленнєво-мовленнєвою реалізацією задуму мовця. На початку монологів виявляємо дрібне паузальне членування, адже діалектоносії ще остаточно не сформулював думку, сам себе виправляє, згадує якісь деталі, відокремлює важливе від менш важливого для конкретного повідомлення.

Так, напр., в одному з досліджуваних текстів у першій фразі з 27 слів зафіксовано 10 пауз: *Нагадуєця всьо /^{*} нагадуєця тоє шо /1,7467/ яг вже підросла /106/ і /1,0413/ ходила ^еже в колгосп на роботу /136/ і \e-0,5517\ возили якось допір най так ни вмію /323/ а то с кіньми /362/ весь час була /759/ і возили зирно /1,4757/. Усередині цієї ж оповіді є великі сегменти (з 20–28 слів), вимовлені без жодної паузи: *Ну та сільрада була шо десь людей вивезли а в тій хаті була сільрада шо льох на подвір'ї такий великий та як бо в нас /768/.**

Лінійність, невідповідність спонтанного тексту, зокрема й діалектного, зумовлюють функціонування в ньому чималої кількості пауз гезитації, які не порушують інтонаційну структуру фрази, а виконують низку функцій, зокрема а) пошуку наступної граматичної структури або підбору слова, що відобразить предмет, реалію чи дію; б) планування висловлення, якнайточніше формулювання думки; в) відновлення якості мовлення – редагування фрази чи її частини, сказаної, на думку мовця, неправильно (це стосується різноманітних доповнень, виправлень, повторів) тощо. Попередньо ми схарактеризували явище гезитації на матеріалі говірок Чорнобильської зони, і дійшли висновку, що такі паузи не мають змістового навантаження, не передають інформації, але водночас вони – невід'ємний складник діалектної оповіді, що забезпечує лінійну побудову монологу й опрацювання мовленнєвої інформації. Незалежно від різновиду й контексту вживання усі явища гезитації – це, з одного боку, час, який мовець використовує, щоб продумати наступну частину свого висловлення, а з другого, – сигнал для слухача про труднощі формулювання думки. Отже, паузи гезитації забезпечують і підтримують комунікативну дієвість діалектного монологу.

Таким чином, наші спостереження, а також аналіз робіт, у яких об'єктом дослідження є інтонація і просодія говірок, дають змогу констатувати наявність сталих і диференційних ознак інтонаційної організації діалектного тексту. Однак попри обмежене коло схарактеризованих питань визначати ареальні межі тих чи тих явищ поки що зарано. Хоча впевнені, що аналіз діалектної інтонації може не лише поповнити українську діалектологію новими даними про фонетичні особливості тієї чи тієї говірки, окреслити можливі ареали, де найяскравіше виявляються ті чи ті особливості просодії, а й стане підґрунтям для розв'язання низки загальних проблем, актуальних для сучасних

експериментально-фонетичних досліджень, серед яких питання породження й функціонування спонтанного тесту на протипагу підготовленому або читаному; вплив на інтонацію соціолінгвальних чинників; розв'язання питання про наявність і функціонування регіональних типів літературної мови, створення системи розпізнавання усного мовлення з урахуванням проблеми ідентифікації мовця за його основними вимовними особливостями тощо.

1. Українська мова. Енциклопедія / [Редкол.: Русанівський В.М., Тараненко О.О. (співголови) та ін.]. Вид. 3-тє. – К. : Українська енциклопедія, 2007. – 856 с.
2. Багмут А. Й. Інтонація спонтанного мовлення / А. Й. Багмут, І. В. Борисюк, Г. П. Олійник. – К. : Наукова думка, 1985. – 214 с.
3. Монахова Т. В. Українська діалектологія : [навч. посіб. для студ. вищих навч. закл.] / Т.В. Монахова. – Миколаїв : Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2010. – 128 с.
4. Типологія інтонації мовлення / А. Й. Багмут, І. В. Борисюк, Г. П. Олійник, Н. П. Плющ. – К. : Наукова думка, 1977. – 496 с.
5. Бузинська В. Інтонаційні засоби вираження мовної модальності / В. Бузинська // Науковий вісник Чернівецького університету. Вип. 9. Слов'янська філологія: Збірник наук. праць – Чернівці : ЧДУ, 1997. – С. 71-75.
6. Вербич Н. С. Інтонація діалектного мовлення: проблеми та перспективи дослідження / Н. С. Вербич // Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст [тези міжнародної конференції «Діалекти в синхронії та діахронії: загальнослов'янський контекст», Київ, 31 березня – 2 квітня 2014 року] / НАН України, Ін-т укр. мови; за ред. П.Ю. Гриценка. – К. : КММ, 2014. – С. 60-65.
7. Jassem W. Akcent języka polskiego [The accent in Polish] / Wiktor Jassem. Wrocław – Warszawa – Kraków : Zakład Narodowy im. Ossolińskich. Wydaw. PAN, 1962. – 116 s.
8. Касаткина Р. Ф. Заметки о южнорусской интонации / Р. Ф. Касаткина // Материалы и исследования по русской диалектологии. I (VII). К 100-летию со дня рождения члена-корреспондента РАН Рубена Ивановича Аванесова. – М., 2002. – С. 134-150.
9. Брызгунова Е. А. Анализ русской диалектной интонации / Е. А. Брызгунова // Экспериментально-фонетические исследования в области русской диалектологии. – М., 1977. – С. 231-262.
10. Николаева Т. М. Фразовая интонация славянских языков / Т. М. Николаева. – М. : Наука, 1977. – 278 с.
11. Цеплитис Л. К. Анализ речевой интонации / Л. К. Цеплитис. – Рига : Зинатне, 1974. – 137 с.
12. Багмут А. Й. Інтонація як засіб мовної комунікації / А. Й. Багмут, І. В. Борисюк, Г. П. Олійник – К. : Наука, 1980. – 244 с.
13. Іщенко О. С. Темп мовлення в гуцульському та східно-слобожанському діалектах: порівняльний аналіз / О. С. Іщенко // Dialog der Sprachen, Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht: IV. Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. München: Verlag Otto Sagner. – 2014. – S. 175-180.
14. Вербич Н. С. Просодія усного мовлення чоловіків і жінок (на матеріалі діалектного дискурсу) / Н. С. Вербич // IV Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik «Dialog der Sprachen – Dialog der Kulturen. Die Ukraine aus globaler Sicht» Reihe: Internationale virtuelle Konferenz der Ukrainistik. Bd. 2013 / Herausgegeben von Olena Novikova, Peter Hilkes, Ulrich Schweier. Verlag Otto Sagner, München – Berlin, 2014. – S. 22-28.
15. Кривнова О. Ф. Прагматическая функция интонационного членения / О. Ф. Кривнова // Проблемы фонетики и фонологии: Материалы всесоюзного совещания (ноябрь 1986 г.). – М., 1986. – С. 60-76.

Verbych N. Intonation as a component of dialectal text

Intonation is a collection of sound linguistic means that are used to express semantic, emotional, expressive and modal character of the phrase, communicative meaning and situational conditionality, stylistic color of the text and the individuality of dialect speakers' expressive techniques. Unfortunately Ukrainian dialect intonation is virtually out of linguists' attention due to the difficulty of qualitative materials selecting for analysis and the uneasy procedure of experimental phonetic research. At the same time the usual comparison of dialect records shows the differences in their sound design.

In the article on the basis of available experimental phonetic studies it is revealed the importance of intonation as a component of dialect text and differences in the intonation design of different dialects speakers' oral monologue.

The main parameter of phrase intonation is the increasing and decreasing of the tone in different parts of syntagma. The peculiarities of pitch changes in different parts of the intonation contour are identified. Interesting features of the rising-falling intonation contour are found out. The article describes the types of final and non-final syntagmas intonation contour. The difference in the terminal tone design in different dialects is determined.

The time parameter is the main prosodic characteristic of the oral text. The implementation of both segmental and super-segment units is impossible without taking into account the temp of speech. On the separate checking of the thesis about the difference between different dialects temp is paid attention. It is stressed that a significant component of the phrase intonational design is a pause.

The author concludes that the analysis of dialect intonation can both fill Ukrainian dialectology by new data about phonetic features of a particular dialect, outline possible areals where certain prosody features can be revealed brightly and become the basis for solving a number of common problems that are relevant for modern experimental phonetic research.

Key words: *dialectal speech, intonation, contour, terminal tone, temp, pause.*